

De christenvorst en de heerser

TWEE PORTRETSCHETSEN VAN POLITIEK FATSOEN

Abstract

ALS ER TWEE WERKEN ZIJN DIE IN DE GESCHIEDENIS ALS TEGENPOLEN WORDEN GEZIEN, ZIJN HET WEL *DE OPVOEDING VAN DE CHRISTENVORST* VAN ERASMUS EN *DE HEERSER* VAN MACHIABELLI. TRADITIONEEL WORDT ERASMUS' CHRISTENVORST GEZIEN ALS DE BELICHAMING VAN MORALITEIT IN DE POLITIEK, TERWIJL MACHIABELLI'S HEERSER ALLES REPRESENTEERT WAT ER MIS KAN ZIJN MET IEMAND DIE MACHT UITOEFENT. DIT ONDERSCHIED IS ECHTER ONTERECHT. HOEWEL ERASMUS EN MACHIABELLI OP VEEL PUNTEN VAN MENING VERSCHILLEN, LIGGEN DE GEDACHTEN VAN BEIDE FILOSOFEN OVER POLITIEK FATSOEN NIET ZO VER UIT ELKAAR ALS DE TRADITIONELE VISIE ONS WIL DOEN GELOVEN. BEIDE THEORIEËN ZIJN NAMELIJK DOORDRONGEN VAN EEN REALISME DAT VERSCHILLENDE FACETTEN VAN DE WERKELIJKHEID BELICHT.

Trefwoorden: Erasmus, Machiavelli, politiek, regeren, politiek fatsoen.

Geschiedenis van de Wijsbegeerte - Arin Klein

BACHELORTHESIS ERASMUS SCHOOL OF PHILOSOPHY

11.25 EC, 26-06-2019

BEGELEIDER – HAN VAN RULER

ADVISEUR – EDWIN RABBIE

10.443 WOORDEN

INHOUDSOPGAVE

I Inleiding.....	4
II Erasmus	6
De vorst	6
Ambtenaren, wetten en belastingen.....	9
Oorlogen en verdragen	10
III Machiavelli	12
De heerser	12
Ambtenaren en edelen.....	14
Oorlog en het veroveren van machtsgebieden	15
IV Eerste conclusie	18
V Erasmus als realist.....	20
Machthebbers	20
Opvoeding, wetten, belastingen en verdragen	22
VI Machiavelli als realist.....	26
In dienst van het vaderland	26
De sleutel tot <i>De heerser</i>	27
VII Conclusie.....	30
Epiloog	32
Literatuurlijst.....	34

I INLEIDING

Rond het jaar 1500 vindt er een verschuiving plaats die Europa doet ‘trillen op zijn grondvesten’. De statigheid van de middeleeuwen wordt verbroken en Europa begint, geïnspireerd door een vernieuwingsdrift, in beweging te komen. Op veel verschillende terreinen is er sprake van ingrijpende verandering: levensbeschouwing, maatschappelijk en sociaal, handel en industrie, technisch en natuurwetenschappelijk¹ en tot slot de politieke situatie.

Hoewel Italië op de eerste gebieden bovenaan de Europese ranglijst stond, gold dat niet voor de politieke situatie. Rond 1500 werd de politieke situatie gekenmerkt door een opkomend streven naar nationale eenheid met als gevolg het ontstaan van grote soevereine staten in Europa, waarvan Frankrijk, Engeland, Spanje en Duitsland op dat moment de grootste zijn.² De politieke eenwording in Italië was echter uitgebleven. Het land bleef verdeeld in verschillende kleinere vorstendommen en stadstaten die met elkaar concurreerden en elke mogelijkheid aangrepen om de macht van de ander te verkleinen. De machtsverhoudingen ‘berustten voornamelijk op het optreden van krachtige persoonlijkheden’ die hun heil zochten in een huurleger. Als gevolg daarvan waren de machtsverhoudingen in Italië ‘wisselend en onstabiel’: de politieke situaties en machtsblokken waren voortdurend aan veranderingen onderhevig als gevolg van ‘overwinningen en nederlagen’. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat, in tegenstelling tot de rest van Europa, het begin van de zestiende eeuw een van de onrustigste perioden was in de politieke Italiaanse geschiedenis.³

Het is in deze tijd dat Erasmus *De opvoeding van de christenvorst* schreef, en Machiavelli *De heerser*. Erasmus droeg zijn boek op aan de latere Karel V en Machiavelli het zijne aan Lorenzo dei Medici II. Hoewel de geschriften van Erasmus en Machiavelli beide tot één individueel persoon zijn gericht, is het gedachtegoed dat erin beschreven wordt universeel. Universeel in de zin dat hun denkbeelden de mens raken op een punt dat niet te reduceren is tot een historisch-specifieke situatie of problematiek: ‘ze overstijgen hun eigen tijd om eigendom te worden van alle tijden’.⁴

In beide werken denken zowel Erasmus als Machiavelli na over politiek fatsoen. Hoe moet een machthebber leven? Hoe moet een machthebber handelen? Hoe gaat een machthebber om met oorlog, belasting, ambtenaren, enzovoort? Erasmus en Machiavelli proberen antwoorden te formuleren op dit soort vragen; antwoorden die verschillen als dag en nacht. Het doel van ‘de christenvorst’ van Erasmus is om het volk en zijn natie bloei en welvaart te brengen, terwijl ‘de

¹ F. van Dooren, ‘Inleiding’, in: N. Machiavelli, *De heerser*, ed. F. van Dooren (32e ed.), Amsterdam: Atheneaeum - Polak & van Gennep, 2017, p. 9-10.

² Idem, p. 11.

³ Idem, p. 13.

⁴ Idem, p. 40.

heerser' van Machiavelli in eerste plaats bezig is zijn macht te vergroten en verduurzamen. Het is niet verbazingwekkend dat traditioneel gezien Erasmus wordt geportretteerd als idealist, terwijl Machiavelli wordt weggezet als pessimist.

Het is echter de vraag of het gedachtegoed van Erasmus en Machiavelli zo ver uit elkaar ligt als de traditionele visie ons wil doen geloven. Is er een manier waarop de *Christenvorst* van Erasmus en de *Heerser* van Machiavelli dichterbij elkaar kunnen worden gebracht? Om antwoord te kunnen geven op deze vraag zal in de eerste twee hoofdstukken respectievelijk een overzicht worden gegeven van de inhoud van *De opvoeding van de christenvorst* van Erasmus en *De heerser* van Machiavelli. Daarna zal een eerste conclusie worden getrokken, waaruit blijkt dat hoewel de christenvorst en de heerser mijlenver uit elkaar liggen, ze toch vanuit hetzelfde oogpunt geschreven zijn. In hoofdstuk drie en vier zal ik het traditionele beeld van Erasmus en Machiavelli herzien door beiden te transformeren tot realist. De conclusie die ik vervolgens zal trekken is dat *De opvoeding van de christenvorst* en *De heerser* dichterbij elkaar liggen dan de traditie ons wil doen geloven, aangezien beide boeken vanuit een bepaalde realiteitszin uitleg geven aan het juiste politiek handelen; een handelen gericht op de rust en de welvaart van het volk, zij het vanuit verschillende situaties.

II ERASMUS

Een [christenvorst] is voor zijn land als het hart voor het lichaam. Als het hart, de bron van bloed en geest, naar behoren functioneert, verdeelt het leven over het hele lichaam. Als het echter zijn werk slecht doet, leidt dat tot het afsterven van alle onderdelen.⁵

Dit citaat vat de kerngedachte samen van het door Erasmus geschreven en in 1516 gepubliceerde boek *De opvoeding van de christenvorst*.⁶ Het werk is opgedragen aan prins Karel – later Karel V – de kleinzoon van Keizer Maximiliaan, van wie hij het rijk zou erven. In de hoop deze aankomende vorst te inspireren goed en rechtvaardig te heersen, omschrijft Erasmus hoe het leven en het gedrag van een goede machthebber en een goede vorst eruit behoort te zien.

De vorst

Het leven van een rechtvaardig christenvorst begint bij een goede opvoeding. Aangezien in een monarchie een goede koning niet gekozen kan worden, is het noodzakelijk dat de prins een zorgvuldige opvoeding ontvangt die ervoor zorgt dat er alsnog een goed heerser ontstaat. Zo'n opvoeding is niet alleen de mooiste nalatenschap van een christenvorst, maar tevens een van zijn belangrijkste taken. Om ervoor te zorgen dat de opvoeding zo goed mogelijk slaagt, moeten er twee maatregelen genomen worden. Allereerst moet de opvoeding meteen vanaf de wieg worden aangepakt, aangezien de beste tijd om een christenvorst te vormen het moment is 'wanneer hij zich nog niet bewust is van zijn status'. Door de kiemen van deugdzaamheid te zaaien als de prins nog jong is, wordt diens hoofd gevuld met gunstige ideeën. Ten tweede moet de prins worden omringd door en les krijgen van mensen met een goed karakter.⁷ Deze mensen moeten de prins 'beleefd, zonder te kleineren het ideaalbeeld van een goed heerser voorhouden'.⁸ Daarbij moeten ze echter erop letten dat ze de prins niet vleien, aangezien het vleien van de prins het bederven van 'het meest kostbare bezit van het land' is.⁹

Als de opvoeding slaagt, zal de natie gezegend zijn met een christenvorst met een goede persoonlijkheid. De christenvorst zal een mild, vriendelijk, rustig, bezonnen en niet te volgzaam karakter hebben. Bovendien zal de christenvorst gekenmerkt worden door wijsheid, rechtvaardigheid, een vooruitziende blik, matigheid, grootmoedigheid, zelfbeheersing, rechtschapenheid, integriteit, goedheid, gulheid, eerlijkheid, onpartijdigheid, hoffelijkheid en

⁵D. Erasmus, *Opvoeding*, ed. J. De Landtsheer en B. Breij (2e ed.), Amsterdam: Athenaeum - Polak & Van Gennep, 2006, p. 177.

⁶Idem, p. 397.

⁷Idem, pp. 140-143.

⁸Idem, p. 197.

⁹Idem, pp. 194, 196.

vergevingsgezindheid.¹⁰ Daarnaast zal de christenvorst een spiegelbeeld van God zijn¹¹ en ‘een zo goed mogelijk inzicht hebben in Christus’.¹² Dit houdt in dat hij, ‘zonder acht te slaan op schijnwerelden onverschrokken het pad van het ware goede uitkiest en volgt’.¹³ Tot slot zal hij, zelfs als iedereen hem toejuicht, voor zichzelf de strengste rechter zijn.¹⁴

Niet alleen de persoonlijkheid van de christenvorst, maar ook zijn voorbeeld zal goed zijn. Omdat de leefgewoontes van de machthebber worden weerspiegeld in ‘de zeden van de tijd’, en het gevolg van het hebben van een goede heerser is ‘dat een groot deel van zijn onderdanen betere mensen worden’, zal de christenvorst ernaar streven goed te zijn.¹⁵ Dit doet hij op drie manieren. Allereerst door sober te leven omdat niet het uiterlijk vertoon, maar de mentaliteit iemand tot een christenvorst maakt.¹⁶ Hoewel de christenvorst in het openbare leven met een zekere luister op zal treden, is hij in zijn privéleven ‘soberder en bescheidener’¹⁷ als bewijs van zijn gematigdheid en het feit dat hij spaarzaam omgaat met ‘de middelen waarover hij onbeperkt beschikt’.¹⁸ Zo geeft hij zijn onderdanen niet de indruk dat hij leeft van de staatskas en houdt hij ze bovendien het goede voorbeeld voor.¹⁹ Ten tweede door binnen de landsgrenzen te blijven. Hierdoor voelen zijn onderdanen zich niet verwaarloosd en krijgen ze niet het gevoel dat ze met hun belastingcenten de avontuurlijke hobby’s van hun vorst financieren. Ten derde door een bruid te kiezen uit eigen land.²⁰ Een geschikte partner voor een christenvorst en moeder van diens kinderen kenmerkt zich door ‘oprechtheid, bescheidenheid en wijsheid’. Een vrouw die deze karaktereigenschappen bezit en bovendien een uitmuntende echtgenote is, is van zichzelf edel genoeg; haar afkomst doet er niet toe.²¹ Het gevolg van deze levenswandel is dat de christenvorst een leven vol zorgen zal leiden. Hij zal zichzelf alle genoegens ontzeggen en zichzelf ‘uitputten door slapeloze nachten en hard werken’. Hij zal echter blij zijn met deze levenswandel door het besef dat hij de goede weg bewandelt.²²

Eveneens resulteert een goede opvoeding in vaderlijke gevoelens. De christenvorst zal leren houden van zijn land en zijn burgers met dezelfde genegenheid die een goede huisvader voelt voor

¹⁰ Idem, pp. 139, 151, 154, 159, 164-165, 210, 232.

¹¹ Idem, pp. 159-160.

¹² Idem, p. 148.

¹³ Idem, p. 150.

¹⁴ Idem, p. 157.

¹⁵ Idem, pp. 157-158.

¹⁶ Idem, pp. 152-154.

¹⁷ Idem, p. 246.

¹⁸ Idem, p. 151.

¹⁹ Idem, p. 246.

²⁰ Idem, pp. 209-210.

²¹ Idem, p. 241.

²² Idem, p. 155.

zijn gezin.²³ De liefde die de christenvorst voor zijn natie voelt zal ervoor zorgen dat hij zich realiseert dat elk nadeel voor zijn staat ook direct een nadeel voor hemzelf inhoudt. Doordat hij aan het hoofd van de natie staat, behoort alles wat wordt afgedwongen hem al toe waardoor het enige wat hij wint met afpersing en uitzuiging de misère is van zijn onderdanen.²⁴ De christenvorst die de staat benadeelt, snijdt altijd in zijn eigen vlees.²⁵

Daarom zal de christenvorst maar ‘één doel voor ogen houden’: het belang van de staat, dat ‘alle persoonlijke gevoelens ver te boven gaat’.²⁶ De christenvorst kent pas welvaart als de staat welvaart kent.²⁷ Dit zal de christenvorst tot de overtuiging leiden ‘dat hij niets grootsers kan realiseren dan het stukje rijk dat het lot hem in de schoot heeft geworpen in alle opzichten een grotere welvaart en bloei te geven’²⁸, zelfs als het hem zijn eigen leven kost.²⁹ Hij zal op alle mogelijke manieren het welzijn van de staat ter harte nemen³⁰ en een manier vinden om voor iedereen goed te zijn.³¹

Bij het regeren zal de christenvorst erop letten dat zijn gezag niet ondermijnd wordt door met ‘alle denkbare voorzorgen’ te voorkomen dat hij de liefde van zijn onderdanen verliest. Het gezag van een christenvorst kan namelijk worden ondergraven door haat en minachting, maar bekrachtigd worden door sympathie en respect.³² Door het doen van weldaden³³ en door zijn goede eigenschappen kan de christenvorst de liefde van het volk afdwingen.³⁴

Kortom, de christenvorst let erop dat hij zo moreel mogelijk leeft en regeert. ‘Morele waarden en gedreven inzet’ zijn namelijk de fundamenten van een rijk waar ‘rust en ontspanning’ heerst en bovendien stabiel en duurzaam is.³⁵ Daarom zal de christenvorst regeren alsof hij wil dat niemand ooit aan zijn regering kan tippen, maar zal hij tegelijkertijd zijn nageslacht voorbereiden op hun toekomstige taak alsof hij erop uit is dat zijn opvolger beter zal zijn dan hijzelf.³⁶

²³ Idem, p. 206.

²⁴ Idem, p. 183.

²⁵ Idem, p. 207.

²⁶ Idem, p. 140.

²⁷ Idem, p. 242.

²⁸ Idem, p. 247.

²⁹ Idem, p. 149.

³⁰ Idem, p. 155.

³¹ Idem, p. 219.

³² Idem, p. 210.

³³ Idem, p. 207.

³⁴ Idem, p. 210.

³⁵ Idem, p. 174.

³⁶ Idem, p. 141.

Ambtenaren, wetten en belastingen

Bij het rechtvaardig regeren van zijn land is het voor de christenvorst mogelijk om gebruik te maken van een tal van maatregelen die hem kunnen helpen om zijn natie te regeren, te versterken of te beschermen. Voor de duidelijkheid beperk ik me hier tot drie van deze maatregelen.

De eerste en meest geschikte maatregel is het aanstellen van ambtenaren aan wie de christenvorst de bestuurlijke taken kan overlaten. De mannen die geschikt zijn voor deze positie zijn ‘mannen van onbesproken levenswandel die tot het uiterste begaan zijn met het algemeen welzijn’. Ambtenaren moeten wijs en betrouwbaar zijn en idealiter een ‘zekere ouderdom’ hebben zodat ze beter zijn in het beheersen van hun verlangens en bovendien gezag afdwingen bij het volk. Bovendien moeten het mannen zijn die ernaar streven net zo integer te zijn als de christenvorst zelf.³⁷ Deze ambtenaren kunnen niet alleen gebruikt worden om de christenvorst te ontlasten, maar ook als *zondebok*; door ambtenaren de onpopulaire maatregelen voor hun rekening te laten nemen, kan de christenvorst zelf geliefd blijven bij het volk.³⁸ Het welzijn van een land is dus afhankelijk van de keuze ‘van de juiste ambtenaren’.³⁹

De tweede maatregel is de wetgeving van het land. De wetten in een land moeten rechtvaardig zijn, beantwoorden aan de geldende normen en waarden en mogen slechts *een* doel hebben: ‘het algemeen belang erop vooruithelpen’.⁴⁰ Een voorbeeld van de praktische invulling hiervan die Erasmus geeft is het feit dat wetten ‘eerder geneigd moeten zijn om de zwakkeren te helpen, aangezien de bezittingen van arme mensen aan meer risico’s zijn blootgesteld’.⁴¹ Als het gaat om misdaden, moet de wet – net als de christenvorst – bij voorkeur vergeven in plaats van straffen.⁴² Idealiter wordt geprobeerd om gedrag dat bestraft moet worden te voorkomen.⁴³ Mocht het toch nodig zijn om te straffen, wordt de straf die de wet voorschrijft bij voorkeur wat verlicht en moet het vonnis bovendien op een dusdanige manier uitgevoerd worden dat het lijkt alsof de christenvorst deze onwillig heeft gevelde.⁴⁴ Mocht deze straf niet het gewenste resultaat opleveren, dan is de wet gedwongen de desbetreffende onderdaan te verstoten. De wet moet zich overigens niet alleen bezighouden met het straffen van misdadigers, maar ook met het belonen van lovenswaardig gedrag ten bate van de staat.⁴⁵ Om ervoor te zorgen dat een goede wet niet verkeerd toegepast wordt of

³⁷ Idem, pp. 235-236.

³⁸ Idem, pp. 211-212.

³⁹ Idem, p. 236.

⁴⁰ Idem, p. 221.

⁴¹ Idem, p. 228.

⁴² Idem, p. 231.

⁴³ Idem, p. 224.

⁴⁴ Idem, p. 212.

⁴⁵ Idem, pp. 223-224.

gebruikt wordt voor 'oneerlijke praktijken', moeten wetten zo 'helder en eenvoudig mogelijk geformuleerd worden'.⁴⁶ Tot slot moet er schaarste gelden als het gaat om wetten. Een aanzienlijk aantal wetten is nooit wenselijk: als een goede christenvorst en 'plichtsbewuste ambtenaren' de staat besturen, zijn veel wetten overbodig. Is dit niet het geval, kunnen zelfs een grote hoeveelheid wetten het land niet rechtvaardig maken.⁴⁷ Omdat elke verandering in de wet onrust brengt, moeten veranderingen zo veel mogelijk worden vermeden of, als een verandering noodzakelijk is, zo geleidelijk mogelijk worden doorgevoerd.⁴⁸

De laatste maatregel betreft de belastingen die de christenvorst heft. De christenvorst heft zo weinig mogelijk belastingen omdat hij 'de rijkdom van zijn burgers' ziet als 'het fundament van een gezonde schatkist'.⁴⁹ Als het mogelijk is, moet de christenvorst regeren zonder gebruik te maken van belastingen. De beste manier om de belastingen te drukken is overbodige uitgaven terug te dringen – bijvoorbeeld door overtollige banen te schrappen en oorlogen, reizen en hebzuchtige ambtenaren te vermijden. Mocht een belasting toch onvermijdelijk zijn, dan moet de christenvorst eerst belasting vragen over luxeproducten zodat de armen het minst worden belast. Als de belasting niet meer nodig is, schaft de christenvorst deze af en, indien mogelijk, zorgt hij ervoor dat zijn onderdanen hun 'extra-uitgaven van die voorbije periode' terugkrijgen.⁵⁰

Oorlogen en verdragen

Hoewel de christenvorst in zijn opvoeding wordt onderwezen in oorlogsvoering, moet hij er alles aan doen om een oorlog te voorkomen. Hij moet ervoor zorgen dat hij 'meer aandacht besteedt aan het goed besturen van zijn rijk dan aan de uitbreiding ervan'.⁵¹ Voordat de christenvorst de wapens oppakt, moet hij eerst de kosten en baten van een oorlog tegen elkaar afwegen en op basis daarvan beslissen of een oorlog de moeite waard is. Maar zelfs als hij besluit dat oorlog de moeite waard is, moet de christenvorst voorzichtig blijven en veel overleggen.⁵² Hoe gunstig de afloop van de oorlog ook is, hij zal onvermijdelijk verliezen lijden en zijn onderdanen onrecht aandoen. De christenvorst bovendien zal liever verliezen als blijkt dat hem dit 'minder duur te staan komt'.⁵³ Pas als alle mogelijke wegen zijn bewandeld, zal hij de wapenen opnemen.⁵⁴ Daarom zal de christenvorst 'zijn

⁴⁶ Idem, pp. 229, 234.

⁴⁷ Idem, pp. 221-222.

⁴⁸ Idem, p. 213.

⁴⁹ Idem, p. 165.

⁵⁰ Idem, pp. 215-218.

⁵¹ Idem, p. 216.

⁵² Idem, pp. 248-249.

⁵³ Idem, pp. 252-253.

⁵⁴ Idem, p. 248.

best doen om met iedereen in vrede te leven'.⁵⁵ Hij beseft dat zijn land niet gebaat is bij oorlog en doet er alles aan om ervoor te zorgen dat de vrede zich blijvend in zijn rijk zetelt.⁵⁶

Een van de manieren om oorlog te voorkomen is het sluiten van verdragen. Bij deze handeling kijkt de christenvorst alleen naar het algemeen belang. Mocht een van de partijen een punt in het verdrag overschrijden, hoeft het verdrag niet meteen nietig worden verklaard. Integendeel, er moet alles aan worden gedaan om 'de scherven zo onzichtbaar mogelijk te lijmen'. Bij het sluiten van verdragen moet echter een kritische noot worden geplaatst. Hoewel Erasmus omschrijft hoe er met een verdrag moet worden omgegaan, blijft hij sceptisch over het gebruik van verdragen. Een christenvorst houdt zich namelijk aan zijn woord, of dit nu op papier staat of niet.⁵⁷

Een andere manier om oorlog te voorkomen is door een beroep te doen op iemand die onpartijdig is, zoals een bisschop, abt of geleerde. Volgens Erasmus kan de uitspraak van een onpartijdig persoon een geschil beter oplossen dan het voeren van oorlog, aangezien er in een oorlog alleen verliezers zijn. Erasmus prefereert deze manier om oorlog te voorkomen boven het sluiten van een verdrag.⁵⁸

⁵⁵ Idem, p. 239.

⁵⁶ Idem, p. 165.

⁵⁷ Idem, p. 237-239.

⁵⁸ Idem, p. 252.

III MACHIAVELLI

Maar de moeilijkheden liggen bij een heerschappij die nieuw is [...] [vanwege] de dwingende noodzaak, die natuurlijk en normaal is en hierin bestaat dat men altijd tegenover degenen over wie men voor het eerst macht krijgt, krachtig moet optreden, zowel met soldaten als met tal van andere hoogst onplezierige maatregelen die de nieuwe inbezitname met zich meebrengt.⁵⁹

Als er een citaat is dat het gedachtegoed van de in 1513 geschreven *De heerser* van Machiavelli samenvat, is het wel het bovenstaand citaat. Het werk is opgedragen aan Lorenzo dei Medici II, het hoofd van de republiek Florence (een van de machtsbolwerken van die tijd) en de kleinzoon van de befaamde Lorenzo dei Medici. In *De heerser* beschrijft Machiavelli op een schrandere manier enerzijds politieke situaties in de oudheid en anderzijds de politieke situatie in Italië rond 1500.⁶⁰ Daarnaast geeft dit werk een overzicht van gedragsregels die een nieuwe heerser van een alleenheerschappij helpen om de transactie van zijn macht – in ieder geval in de ogen van zijn volk – zo soepel mogelijk te laten verlopen.⁶¹

De heerser

In *De heerser* is, in tegenstelling tot *De opvoeding van de christenvorst*, geen portretschets te vinden van de machthebber. Volgens Machiavelli is het werkelijke karakter van de heerser van ondergeschikt belang. Relevanter is wat hij *schijnt* te zijn. De heerser heeft er niets aan rechtvaardig te zijn, als de mensen over wie hij heerst hem niet als zodanig beschouwen, en andersom, als zijn onderdanen hem als rechtvaardig beschouwen, hoeft de heerser dat niet per definitie te zijn. Daarom is het voor de heerser belangrijker ‘een en al barmhartigheid, betrouwbaarheid, oprechtheid en godsdienstigheid’ te *schijnen* dan te zijn.⁶² Door deze schijn erop na te houden zal zijn volk hem zien als ‘een groot man met grote talenten’⁶³ waardoor ‘niemand het in zijn hoofd haalt hem te bedriegen of misleiden’.⁶⁴

Een groot man schijnen is echter niet genoeg voor de heerser om zich te handhaven; afhankelijk van de omstandigheden moet hij ‘leren om niet goed te zijn’.⁶⁵ In de directe omgang met anderen heeft dit twee gevolgen. Allereerst kan en mag de heerser, als het voor hem nadelig is zich eraan te houden, zijn woord breken. De argumentatie van Machiavelli op dit punt is vrij eenvoudig:

⁵⁹ N. Machiavelli, *De heerser*, ed. F. van Dooren (32e ed.), Amsterdam: Atheneaeum - Polak & van Genneep, 2017, p. 62.

⁶⁰ Idem, p. 57-58.

⁶¹ Idem, p. 172.

⁶² Idem, p. 142.

⁶³ Idem, p. 163.

⁶⁴ Idem, p. 144.

⁶⁵ Idem, p. 130.

omdat andere mensen zich niet aan hun woord houden, hoeft de heerser dit ook niet te doen.⁶⁶ Ten tweede moet de heerser mensen die een gevaar zijn voor zijn macht ontmoedigen, zoals vleiers en mensen die hem ongevraagd advies geven. Hij wapent zich tegen deze groepen door aan de ene kant de waarheid te waarderen, maar aan de andere kant ervoor te zorgen dat men hem niet altijd en overal de waarheid kan zeggen. Praktisch wil dit zeggen dat, hoewel de heerser 'altijd en overal overleg [moet] plegen', advies slechts gegeven mag worden op het moment dat de heerser hierom vraagt. Goede raadgevingen moeten namelijk vooral de intelligentie en het inzicht van de heerser bevestigen.⁶⁷

Door het volk te vriend te houden, kan de heerser ervoor zorgen dat hij zich handhaaft. Hierdoor kan hij altijd op zijn volk terugvallen.⁶⁸ De heerser kan het volk op twee manieren te vriend houden.

De eerste manier om het volk te vriend te houden heeft betrekking op de manier hoe het volk naar de heerser kijkt. Voor de heerser is het zowel gewenst om geliefd te zijn als gevreesd te worden. Het is voor de heerser echter 'veiliger om gevreesd te worden' aangezien mensen 'beminnen voor zover ze dat zelf willen, en vrezen voor zover de heerser dat wil'. Hoewel Machiavelli het aanraadt om gevreesd te worden, moet de heerser er volgens hem alles aan doen om de haat van het volk te vermijden.⁶⁹ Dit kan hij op twee manieren doen. Allereerst door te voorkomen dat zijn onderdanen hem zien als roofzuchtig, 'wispelturig, lichtzinnig, verwijfd, lafhartig en besluiteloos'.⁷⁰ Ten tweede door alleen iemand ter dood veroordelen als hij er een zeer goede reden voor heeft die hij bovendien aan het volk kan uitleggen.⁷¹

De tweede manier om het volk te vriend te houden is door de buitengewone daden van de burgers, in goede zin of in slechte zin, op een imponerende wijze te belonen of te bestraffen.⁷²

Tijdens zijn regering krijgt een machthebber altijd te maken met het lot, dat volgens Machiavelli de helft van alle zaken in de hand heeft waardoor de machthebber slechts invloed heeft op een deel van zijn eigen leven. Het lot is volgens Machiavelli net als een rivier: het richt zijn aanvallen 'juist op die punten waarvan het weet dat er geen veiligheidsmaatregelen en dijken zijn waardoor het in toom gehouden kan worden'. Een machthebber die 'in alle opzichten op het lot vertrouwt', zal daarom zijn macht verliezen 'zodra er een lotswisseling optreedt'.⁷³

⁶⁶ Idem, p. 141.

⁶⁷ Idem, pp. 169-171.

⁶⁸ Idem, p. 103.

⁶⁹ Idem, pp. 136-139.

⁷⁰ Idem, p. 144.

⁷¹ Idem, p. 137.

⁷² Idem, p. 163.

⁷³ Idem, p. 175.

Daarom neemt de heerser zijn lot in eigen hand.⁷⁴ Praktisch houdt dit in dat de heerser zijn gedrag aan weet te passen op de tijdsomstandigheden.⁷⁵ De heerser kan zijn lot op twee manieren in eigen handen nemen.

De eerste manier waarop de heerser het lot in eigen hand kan nemen is door altijd rekening te houden met wantoestanden; niet alleen met de ‘wantoestanden die er op een bepaald moment zijn, maar ook met die welke in de toekomst kunnen ontstaan’. Beginnende wantoestanden moet de heerser zo snel mogelijk en ‘met alle mogelijke middelen’ bestrijden, voor het te laat is om in te grijpen. Wanneer de wantoestand is uitgebroken, zijn harde maatregelen namelijk te laat.⁷⁶ De wantoestanden kunnen op twee fronten ontstaan: binnen de grenzen en buiten de grenzen. Wantoestanden op het eerste front kan de heerser voorkomen door het volk te vriend te houden en de haat en verachting van zijn volk te ontlopen. Wantoestanden op het tweede front kunnen voorkomen worden door het hebben van ‘een goed [eigen] leger en goede bondgenoten’.⁷⁷

De tweede manier waarop de heerser het lot in eigen hand kan nemen is door zijn machtspositie zo stevig mogelijk te funderen,⁷⁸ ook als de heerser zijn machtspositie te danken heeft aan het lot.⁷⁹ De heerser moet ervoor zorgen ‘dat hij de overhand krijgt en zijn heerschappij handhaaft’. Hoe hij dit voor elkaar krijgt, doet er niet toe. Zolang hij de overhand heeft en zijn maatschappij bovendien handhaaft, zullen alle middelen die hij hiervoor gebruikt geprezen worden.⁸⁰

Ambtenaren en edelen

Bij het regeren van een machtsgebied kan de heerser worden geholpen door edelen of ambtenaren. Als het kan, moet de heerser de mensen die hem helpen regeren zo goed mogelijk uitkiezen. Aan de mensen waarmee de heerser zich omringt, kun je namelijk zien hoe intelligent hij is.⁸¹

De heerser die met edelen regeert, moet ervoor zorgen dat deze edelen zich aan hem binden. Er zijn twee redenen waarom een edele dit niet zou doen: lafheid of eerezucht. In het eerste geval vormen ze geen bedreiging, in het tweede geval moet een heerser op zijn hoede zijn.⁸²

De heerser die met ambtenaren regeert moet ervoor zorgen dat hij ambtenaren kiest die niet aan zichzelf denken, maar altijd aan hun meester.⁸³ De heerser kan ambtenaren bijvoorbeeld

⁷⁴ F. van Dooren, ‘Inleiding’, in: N. Machiavelli, *De heerser*, ed. F. van Dooren (32e ed.), Amsterdam: Atheneaeum - Polak & van Gennep, 2017, p. 35.

⁷⁵ N. Machiavelli, *De heerser*, ed. F. van Dooren (32e ed.), Amsterdam: Atheneaeum - Polak & van Gennep, 2017, p. 177.

⁷⁶ Idem, pp. 67-68.

⁷⁷ Idem, p. 145.

⁷⁸ Idem, p. 113.

⁷⁹ Idem, p. 86.

⁸⁰ Idem, p. 142.

⁸¹ Idem, p. 167.

⁸² Idem, pp. 102-103.

gebruiken om de rust in een gebied weder te doen keren. Om dit laatste te bereiken, moeten er soms harde maatregelen genomen worden. Door een ambtenaar een ‘krachtig bestuur’ te laten invoeren van geweld en wreedheid, kan de rust wederkeren. Als dit beleid niet meer nodig is, dient de heerser met de ambtenaar af te rekenen. Op deze manier wordt het volk tevredengesteld zonder dat de wrede daden van de ambtenaar aan de naam van de heerser worden verbonden.⁸⁴

Zowel voor de omgang met edelen als de omgang met ambtenaren geldt dat de heerser deze geen ‘ernstig onrecht aandoet’.⁸⁵ Mensen in een machtspositie vergeten het onrecht wat hen wordt aangedaan namelijk nooit.⁸⁶ Daarom moet de heerser zich verzekeren van de sympathie van zijn ambtenaren door steeds aan zijn ambtenaren te denken en ze telkens in herinnering brengen dat ze volledig van hem afhankelijk zijn.⁸⁷

Oorlog en het veroveren van machtsgebieden

‘Goede wetten’ en ‘goede wapenen’ zijn de ‘voornaamste grondslagen waarop alle machtsvormen berusten’. Machiavelli beperkt zich echter tot de wapenen omdat volgens hem ‘goede wapenen’ en ‘goede wetten’ onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden.⁸⁸ De reden dat goede wapenen noodzakelijk zijn is dat oorlog onontkoombaar is en uitstel slechts resulteert in een voordeel voor de tegenstander.⁸⁹ De heerser moet daarom ‘geen ander doel nastreven, geen andere gedachte hebben en geen andere bekwaamheid ontwikkelen dan de krijgskunst en daarmee de samenhangende organisatie en leiding van het leger’.⁹⁰ Op het gebied van de krijgskunst onderscheidt de auteur drie soorten wapenen.

De eerste vorm wapenen waar Machiavelli uitgebreid op ingaat zijn huurtroepen, die ‘nutteloos en gevaarlijk’ zijn. Huurtroepen zijn namelijk ‘oneensgezind, eerzuchtig, ongedisciplineerd en onbetrouwbaar’⁹¹ en ze doen er alles aan om inspanning en gevaar te ontlopen. Het behalen van overwinningen is met huurlegers een uitdaging, terwijl ‘nederlagen steeds plotseling en onverwacht komen’.⁹² Bovendien richten de bevelhebbers van huurlegers hun heer altijd ten gronde; als ze bekwaam zijn door hun ambitie, als ze onbekwaam zijn door oorlogen te verliezen.⁹³

⁸³ Idem, p. 168.

⁸⁴ Idem, p. 90.

⁸⁵ Idem, p. 152.

⁸⁶ Idem, p. 94.

⁸⁷ Idem, p. 168.

⁸⁸ Idem, p. 113.

⁸⁹ Idem, pp. 68.

⁹⁰ Idem, p. 126.

⁹¹ Idem, pp. 113.

⁹² Idem, p. 118-119.

⁹³ Idem, p. 114.

Eveneens nutteloos en gevaarlijk zijn hulptroepen, die Machiavelli als tweede soort wapenen bespreekt. Dit zijn troepen die een andere machthebber stuurt als hulp of ter verdediging van een staat. Deze troepen zijn bijna altijd schadelijk: 'als ze verliezen, is het met je gedaan. En als ze overwinnen, ben je aan hen overgeleverd'.⁹⁴

De overgebleven categorie wapenen, en tevens de beste, zijn eigen troepen. Pas als de heerser over eigen troepen beschikt, is hij veilig⁹⁵ omdat een volk met een eigen leger het minst makkelijk te veroveren is.⁹⁶ De primaire reden dat een machthebber zijn machtspositie verliest is daarom 'de verwaarlozing van de krijgskunst',⁹⁷ terwijl een goed onderhouden leger juist het respect voor de heerser vergroot. Om deze redenen zal de heerser liever 'met zijn eigen soldaten willen verliezen dan met die van anderen willen winnen'.⁹⁸

Omdat oorlogen niet uit te bannen of te ontlopen zijn, moet de heerser zich altijd bezighouden met oorlogsvoering. Zeker in vredestijd. Mocht het lot hem de rug toekeren, is hij voorbereid om alle mogelijke tegenslagen het hoofd te bieden. De heerser kan zich in vredestijd op twee manieren bezighouden met oorlogsvoering. Allereerst door actie. De heerser moet zich bezighouden met het 'goed organiseren en oefenen van troepen', 'met de jacht' en met het leren kennen van 'de natuurlijke gesteldheid van het terrein'. Zo is zijn leger altijd voorbereid om te vechten, zijn lichaam gewend aan ongemakken, krijgt hij beter inzicht in de verdediging van zijn land en verwerft hij het inzicht om vreemde gebieden geografisch te begrijpen. Ten tweede door studie. Door zich te verdiepen in verhalen uit de geschiedenis en de valkuilen en overwinningen daaruit te doorgronden, kan de heerser leren overwinningen te behalen en de fouten van hen die hem voorgingen te vermijden.⁹⁹

Mocht de heerser na het voeren van een oorlog een nieuw gebied hebben veroverd, kan hij verschillende maatregelen treffen om dit gebied te behouden:

[1] Hij kan de familie van de vroegere heerser uitroeien en geen veranderingen aanbrengen in wetten of belastingen.¹⁰⁰ Niets is namelijk 'qua voorbereiding moeilijker, qua succes twijfel-achtiger en qua uitwerking gevaarlijker' dan veranderingen en vernieuwingen.¹⁰¹

Zolang er niet te veel verandert voor het volk, blijft het namelijk rustig.

⁹⁴ Idem, p. 120.

⁹⁵ Idem, p. 124.

⁹⁶ Idem, p. 115.

⁹⁷ Idem, p. 126.

⁹⁸ Idem, pp. 121-122.

⁹⁹ Idem, pp. 127-129.

¹⁰⁰ Idem, p. 64.

¹⁰¹ Idem, p. 82.

[2] Hij kan in de veroverde gebieden gaan wonen. Dit heeft vier voordelen. Allereerst heeft de heerser beter zicht op de opkomst van eventuele wantoestanden, waardoor hij meteen kan ingrijpen. Ten tweede zorgt hij ervoor dat ‘het gebied niet uitgezogen wordt door de bestuursambtenaren’ die hij heeft aangesteld. Ten derde stelt de nabijheid van de heerser de onderdanen tevreden omdat zij zich direct op hem kunnen beroepen, en hebben ze, ‘als ze goedwillend zijn, meer reden om hem te beminnen, en als ze kwaadwillend zijn, meer reden om hem te vrezen’. Tot slot denkt de buitenlandse vijand twee keer na voor hij het gebied probeert te veroveren.

[3] De heerser kan van de veroverde gebieden kolonies maken. Het voordeel van kolonies is dat ze ‘geen kosten met zich meebrengen, trouwer zijn en minder last veroorzaken’. Bovendien zijn de mensen die bij de verovering van het gebied zijn benadeeld onschadelijk doordat ze, in armoede vervallen, verspreid zijn door het hele land.¹⁰²

[4] De heerser kan de veroverde gebieden verwoesten. Deze methode van totale vernietiging is de beste methode om zijn eigendom te verduurzamen.¹⁰³

Het verschilt per machtsgebied welke maatregel de beste resultaten oplevert. Als het gaat om machtsgebieden waar de heerser een claim op heeft, volstaat maatregel [1]. Heeft het nieuwe machtsgebied een andere ‘taal, gebruiken of instelling’, is het moeilijker dit gebied te behouden en kan de heerser kiezen tussen maatregel [2] of [3].¹⁰⁴ Is het nieuwe machtsgebied van oorsprong een republiek, waar het volk gewend is om in vrijheid en volgens eigen wetten te leven, kan de heerser kiezen voor maatregel [2] of [4].¹⁰⁵

¹⁰² Idem, pp. 64-65.

¹⁰³ Idem, pp. 78-79.

¹⁰⁴ Idem, pp. 64-65.

¹⁰⁵ Idem, p. 79.

IV EERSTE CONCLUSIE

Als we de inhoud van *De opvoeding van de christenvorst* en *De heerser* met elkaar vergelijken, is er veel te zeggen voor de traditionele opvatting dat de politieke overtuigingen van Erasmus en Machiavelli mijlenver uit elkaar liggen. De christenvorst van Erasmus is zo goed en rechtvaardig mogelijk; de heerser van Machiavelli doet er alles aan om zo goed en rechtvaardig mogelijk te *schijnen*. De christenvorst leeft zo moreel mogelijk en vervult slechts een dienende rol; de heerser doet er alles aan om zijn macht te behouden en te versterken. De christenvorst is geliefd bij het volk en vertrouwt op zijn ambtenaren; de heerser zorgt ervoor dat het volk hem vreest en dat zijn ambtenaren en edelen zo afhankelijk mogelijk van hem zijn. En, hoewel zowel de christenvorst als de heerser zorgen voor een goed onderhouden eigen leger wendt de christenvorst alle mogelijke middelen aan om een oorlog te voorkomen terwijl de heerser alle mogelijk middelen aanwendt om bij elke oorlog te triomferen.

Erasmus en Machiavelli verschillen echter niet op elk punt van mening. Zo maken beide machthebbers van deze filosofen gebruik van ambtenaren die ze, mocht het nodig zijn om rust en orde te bereiken of te handhaven, laten opdraaien voor de noodzakelijke onpopulaire maatregelen. Eveneens behoeden zowel de christenvorst als de heerser zich voor veranderingen, aangezien het volk hier onrustig van wordt. Ten slotte hebben beide machthebbers door dat hoge belastingen op de lange termijn schadelijk zijn, niet alleen voor het volk maar ook voor hun eigen machtspositie. Deze overeenkomsten tussen de christenvorst en de heerser zijn echter niet voldoende om de machthebbers dicht bij elkaar te brengen; hoogstens om de mijlenverre afstand tussen hen met een paar stappen te verkleinen.

Paradoxaal genoeg is er niettemin een brug te leggen tussen Erasmus en Machiavelli die tegelijkertijd hun grootste verschillen duidelijk maakt. De overeenkomsten tussen beide filosofen worden gecamoufleerd door de politieke situaties van de machthebbers aan wie Erasmus en Machiavelli hun politieke werk opdragen. Die situaties verschillen namelijk als dag en nacht. Erasmus draagt *de opvoeding van de christenvorst* op aan een machthebber die later een al eendrachtig rijk zal erven. Daarom geeft Erasmus in zijn werk aanbevelingen voor een machthebber in een rijk waar eenheid en vrede heersen, om deze vrede en eenheid te behouden en versterken. Machiavelli draagt *De heerser* op aan de machthebber van een klein machtsbolwerk dat midden in een verdeeld land ligt waar onrust heerst. Daarom gaat Machiavelli uit van een verdeeld rijk waar onrust en chaos heerst en geeft hij adviezen hoe een machthebber de eenheid en vrede terug kan brengen in het verdeelde land. Het is dan ook niet verbazingwekkend, en zelfs logisch, dat de politieke adviezen van beide filosofen in de desbetreffende werken verschillen als dag en nacht.

Toch zijn die verschillen in de praktijk ook de indicatie van een dieperliggende overeenkomst. In het navolgende zal ik laten zien dat Erasmus en Machiavelli dichter bij elkaar liggen dan de traditie over het algemeen voor mogelijk heeft gehouden; beiden zijn namelijk realistisch.

V ERASMUS ALS REALIST

De traditionele visie dat Erasmus een moralist is, komt niet uit de lucht vallen. Maar hoewel de moraliteit zingt door *De opvoeding van de christenvorst*, wordt zij begeleid door een melodie van realisme. Deze melodie zwelt alleen maar aan als we naar de huidige vrije wereld kijken. De huidige vrije wereld prijst dezelfde dingen die Erasmus prijst, en is op haar hoede voor de zaken waar Erasmus voor waarschuwt. Sterker nog, in de vrije wereld merken we dat de zaken die Erasmus prijst voor rust en stabiliteit zorgen, terwijl de zaken waar Erasmus voor waarschuwt onrust en wantrouwen genereren.

In dit hoofdstuk wil ik laten zien dat het gedachtegoed van Erasmus nog steeds actueel is. Aan de hand van voorbeelden zal blijken dat mensen in een machtspositie die te ver van het ideaalbeeld van de christenvorst staan, op zijn minst onrust in het land veroorzaken. Daarna zal worden geïllustreerd dat de vrije wereld dezelfde waarde hecht als Erasmus aan een goede opvoeding, eerlijke wetten en lage belastingen. Tot slot zal een onderwerp worden besproken waar de vrije wereld nog meer waarde aan hecht dan Erasmus, namelijk het streven om oorlogen te voorkomen door verdragen of onafhankelijke rechters.

Machthebbers

In hoofdstuk twee hebben we gezien dat de christenvorst en de mensen die hem helpen regeren (ambtenaren) volgens Erasmus zo moreel mogelijk leven en regeren. Dit houdt in dat de christenvorst en zijn ambtenaren een goede persoonlijkheid hebben, een goed voorbeeld zijn en dat zij te allen tijde slechts ‘één doel voor ogen houden’: het belang van de staat ‘dat alle persoonlijke gevoelens ver te boven gaat’¹⁰⁶. Als de christenvorst en zijn ambtenaren dit doen, is het gevolg daarvan dat in de natie rust en ontspanning heerst en dat het rijk bovendien stabiel en duurzamer is.

Net als Erasmus verlangen we in de vrije wereld van mensen in machtsposities dat ze zo moreel mogelijk leven en regeren. We verlangen van deze mensen dat ze alles doen wat in het belang is van het land of de wereld. Zelfs als ze hiervoor hun persoonlijke belangen, mening of gevoelens (even) links moeten laten liggen. Het gevolg van dit verlangen is dat zodra een machthebber te ver van dit ideaal komt te staan, er onrust ontstaat in het land. Deze onrust kan variëren van verontwaardiging, onvrede, wantrouwen, het afzetten van de machthebber tot zelfs de val van de hele regering. Hiervan zijn genoeg actuele voorbeelden te noemen.

¹⁰⁶ D. Erasmus, *Opvoeding*, ed. J. De Landtsheer en B. Breij (2e ed.), Amsterdam: Athenaeum - Polak & Van Genneep, 2006, p. 140.

Een recent voorbeeld van een machthebber die afwijkt van het ideaal van de christenvorst met alle gevolgen van dien is de Oostenrijkse vicekanselier Strache. In mei 2019 kwam een filmpje uit 2017 aan het licht waarin te zien is dat Strache samen met een partijgenoot praat ‘met een vrouw, die zich voordoeft als een vermogende Russin’. In het gesprek wordt besproken hoe deze Russin kan investeren in Oostenrijk, bijvoorbeeld door het kopen van een krant, en op deze manier zijn partij (FPÖ) kan helpen bij de verkiezingscampagne.¹⁰⁷ De corruptheid van Strache staat zo ver van het ideaal van de christenvorst vandaan dat zij niet alleen zorgt voor onrust en wantrouwen in Oostenrijk, maar de schok ervan zelfs in Nederland te voelen is. Bovendien leidde het filmpje tot het gedwongen aftreden van Strache. Hij nam in zijn val niet alleen minister Kickl mee, met wie hij nauwe banden onderhield, maar nog geen drie dagen later viel de regering van Oostenrijk als een kaartenhuis in elkaar toen alle ministers van de FPÖ uit de regering stapten.¹⁰⁸

Niet alleen in Oostenrijk, maar ook in Nederland zijn er voorbeelden te vinden van machthebbers die – doordat er vraagtekens te plaatsen zijn bij hun moraliteit – onrust veroorzaakten. Te denken valt aan voormalig minister Halbe Zijlstra. Toen hij door de media betrappt werd op een leugen ontstond er onrust en wantrouwen in het land. Het gevolg hiervan was dat Zijlstra korte tijd later zijn ontslag aanbood aan de koning.¹⁰⁹ Zijlstra was echter niet de eerste Nederlandse politicus die door een leugen gedwongen ontslag moest nemen. Charles Schwieter (1982), Philomena Bijlhout (2002) en Ivo Opstelten en Fred Teeven (2015) gingen hem voor.¹¹⁰

In de vrije wereld zijn er tal van andere voorbeelden te noemen van politici en andere machthebbers die (op zijn minst) onrust veroorzaakten in een land doordat ze te ver bij het door Erasmus geschetste ideaalbeeld van de christenvorst af staan. De redenen voor deze onrust zijn uiteenlopend: immoraliteit in het privéleven, het witwassen van geld, corruptie, onvervulde beloften, kortzichtigheid, dwaasheid, onrechtvaardigheid, gierigheid, partijdigheid of het plaatsen van het

¹⁰⁷ R. Hellinga, ‘Oostenrijk vervroegd naar de stembus na schandaal rond FPÖ’, *Trouw*, 20 mei 2019. Geraadpleegd via: <https://beta.trouw.nl/nieuws/oostenrijk-vervroegd-naar-de-stembus-na-schandaal-rond-fpo~b64bd46a/>.

¹⁰⁸ V. Sondermeijer, ‘Alle FPÖ-ministers stappen uit demissionaire regering Oostenrijk’, *NRC*, 20 mei 2019. Geraadpleegd via: <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/05/20/alle-fpo-ministers-stappen-uit-demissionaire-regering-oostenrijk-a3960891>.

¹⁰⁹ J. Pijpker, ‘Zijlstra treedt af als minister om verzonnen ontmoeting met Poetin’, *NRC*, 13 februari 2018. Geraadpleegd via: <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/02/13/zijlstra-treedt-af-als-minister-om-verzonnen-ontmoeting-met-poetin-a1592033>.

¹¹⁰ J. Leijten, ‘Liegende politici: zij gingen Zijlstra voor’, *NRC*, 13 februari 2018. Geraadpleegd via: <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/02/13/liegende-politici-zij-gingen-zijlstra-voor-a1591905>.

eigenbelang boven dat van de staat. Een paar voorbeelden hiervan zijn: dominee Dollar¹¹¹, Ralph Hamers¹¹² en Jacob Zuma¹¹³.

Niet alleen het feit dat machthebbers dicht bij het ideaal van de christenvorst moeten blijven maakt Erasmus een realist, ook de relatie van de christenvorst met het volk is nog steeds actueel. Erasmus geloofde dat het gezag van de vorst bevestigd kan worden door de liefde van het volk, waardoor het voor de christenvorst cruciaal is om de liefde van het volk niet te verliezen. Erasmus geeft in *De opvoeding van de christenvorst* geen definitie van *liefde*. Tussen de regels door wordt echter duidelijk dat hij met dit begrip lijkt te bedoelen: de sympathie en het respect die het volk voor de christenvorst heeft door het vertrouwen dat hij zich – koste wat het kost – zal inzetten voor het welzijn van zijn natie en zijn onderdanen. Hoewel in de huidige vrije wereld *liefde* niet langer wordt geassocieerd met de politiek, is de invulling die Erasmus geeft aan dit ideaal nog steeds terug te vinden in de huidige vrije wereld – zeker als het gaat om *vertrouwen*. Sterker nog, in de huidige vrije wereld zijn (politieke) machthebbers *afhankelijk* hiervan. In hedendaagse democratieën is dit punt het duidelijkst. Alleen als het volk op een politicus stemt, zal hij een machtspositie in de regering kunnen verwerven. Het volk zal echter alleen op een politicus stemmen als deze het vertrouwen van het volk weet te winnen. Bovendien kan hij alleen door een voortdurend vertrouwen van het volk aan de macht blijven, omdat hij steeds opnieuw gekozen moet worden.

Uit dit alles wordt duidelijk dat de democratie van de huidige vrije wereld dicht bij Erasmus en zijn politieke idealen blijft. In een goed functionerende (parlementaire) democratie zijn er namelijk (corrigerende) mechanismen opgenomen – zoals gedwongen aftreden en periodieke verkiezingen – die ervoor zorgen dat de negatieve aspecten die Erasmus noemt geen structurele voedingsbodem kunnen krijgen.

Opvoeding, wetten, belastingen en verdragen

De opvattingen van Erasmus zijn in de vrije wereld op meer punten terug te vinden dan alleen ten aanzien van zijn visie op de houding van de christenvorst en diens ambtenaren. In het navolgende zullen we zien dat zij op nog minimaal vier punten overeenkomen. Omdat deze zaken in de huidige

¹¹¹ R. de Wever, 'Dominee Dollar moet en zal een nieuwe privéjet kopen', *Trouw*, 8 juni 2015. Geraadpleegd via: <https://beta.trouw.nl/nieuws/dominee-dollar-moet-en-zal-een-nieuwe-privéjet-kopen~b6ad53c3/>.

¹¹² B. Vermond, 'Gezwoeren vijanden', *Quote*, december 2018. Geraadpleegd via: <https://advance-lexis-com.eur.idm.oclc.org/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:5V0N-SMG1-JC8V-419D-00000-00&context=1516831>.

¹¹³ N. Posthumus, 'Zuid-Afrika klaagt ex-president Zuma aan voor corruptie', *Trouw*, 16 maart 2018. Geraadpleegd via: <https://www.trouw.nl/nieuws/zuid-afrika-klaagt-ex-president-zuma-aan-voor-corruptie~bdd64926/>.

vrije wereld op een zeer diverse manier worden aangepakt, zal ik mij bij de eerste drie zaken beperken tot voorbeelden die zijn ontleend aan de Nederlandse situatie.

Allereerst pleit Erasmus voor iets dat in de huidige vrije wereld gemeengoed is: een goede opvoeding en goed onderwijs. Net als Erasmus proberen we dit vandaag de dag te bereiken door strenge eisen te stellen aan de onderwijzer. Iemand die in Nederland met kinderen wil werken, moet eerst een opleiding hebben gevolgd die aansluit bij het werk dat hij wil doen. Bijvoorbeeld de studie pedagogiek, de studie sociaalpedagogisch werk, de pedagogische academie voor basisonderwijs (PABO) of een HBO- of WO-diploma *met* lesbevoegdheid. Niet iedereen kan bovendien zomaar aan deze opleidingen beginnen of deze afmaken. De student moet voldoen aan de toelatingseisen die elke opleiding stelt, bijvoorbeeld een specifieke opleiding. Maar ook als de student is toegelaten tot de opleiding is hij er nog niet. Tijdens de opleiding moet een student stagelopen – wat alleen kan met een verklaring omtrent gedrag (VOG) – en bovendien aantonen dat hij alle gegeven stof beheerst door minimaal voldoende te halen. Pas als iemand aan al deze eisen voldoet, is de maatschappij ervan verzekerd dat hij goed kan opvoeden of lesgeven en mag hij in de wereld worden losgelaten als professional.

Ten tweede komen de normen van Erasmus met die van de huidige vrije wereld overeen in de eis dat wetten *rechtvaardig* moeten worden toegepast. In Nederland proberen we dit na te streven door het toepassen van de wet zo strikt mogelijk te reguleren. Dit gebeurt op twee manieren. De eerste manier is door een scheiding van de wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht. Door deze scheiding hebben degenen die de wetten maken geen invloed op de rechtspraak en hebben degenen die oordelen of de wet goed wordt toegepast geen invloed op het maken van de wetten. Op deze manier kan de rechterlijke macht zich uitsluitend bezighouden met het beoordelen van de toepassing van de wet. De tweede manier is door strenge eisen te stellen aan de opleiding en ervaring van rechters en officieren van justitie. Voordat iemand deze posities mag bekleden, moet hij namelijk een universitaire studie rechten hebben afgerond, *minimaal* twee jaar relevante werkervaring hebben en een (interne) opleiding tot rechter of officier van justitie volgen.

Ten derde pleit Erasmus voor iets dat ook in onze huidige maatschappij breed wordt gedeeld: het idee, namelijk, dat belastingen *rechtvaardig* moeten zijn en niet te belastend voor de bevolking. Beiden passen om dit te bereiken het principe *de sterkste schouders dragen de zwaarste lasten* toe. In de praktijk wil dit zeggen dat hoe meer iemand verdient, des te meer belasting hij moet betalen. In Nederland wordt dit principe toegepast door middel van belastingschijven.

Tot slot proberen zowel Erasmus als de huidige vrije wereld – als het kan – oorlogen te voorkomen. Erasmus oppert hiervoor de mogelijkheid van het gebruik van verdragen tussen landen of een onafhankelijke rechter, zoals een bisschop. De huidige vrije wereld maakt, net als Erasmus,

gebruik van verdragen of een onafhankelijke partij als het gaat om het voorkomen van oorlogen. In tegenstelling tot Erasmus heeft de huidige vrije wereld een positievere kijk op verdragen. Na de Tweede Wereldoorlog hebben verschillende naties een verbond gemaakt om ervoor te zorgen dat Europa weer werd opgebouwd. Dit verbond is door de jaren heen getransformeerd tot een unie waarin landen nauw samenwerken: de Europese Unie (EU). Daarnaast is na de Tweede Wereldoorlog een verdrag gesloten dat moet voorkomen dat er oorlogen ontstaan via een instelling die in het leven is geroepen om de internationale vrede en veiligheid te bewaken: de Verenigde Naties (VN). In deze unie werken landen op verschillende terreinen samen, zoals internationaal recht en het behoud van humanitaire rechten. In tijden waarin het nodig is, kan de VN optreden als onafhankelijke rechter doordat het beschikt over een internationaal gerechtshof (gelegen in Den Haag) waar conflicten tussen staten kunnen worden beslecht.

VI MACHIAVELLI ALS REALIST

Als we naar de inhoud van *De heerser* kijken, is het niet verbazingwekkend dat de traditionele visie Machiavelli neerzet als pessimist. Deze conclusie is echter te kort door de bocht. *De heerser* herbergt namelijk een geheim. Het ‘gebrek aan stabiliteit’ en het ‘element van verandering en onzekerheid in de machtsverhoudingen’,¹¹⁴ die in *De heerser* de boventoon voeren, weerspiegelen namelijk op een heel directe manier de wisselende en onstabiele machtsverhoudingen in Italië (zoals geschetst in de inleiding). Het is daarom ook niet verrassend als Frans van Dooren, de bezorger van de Nederlandse editie van *De heerser*, claimt:

Als voor iemand geldt dat men hem moet plaatsen in zijn tijd, [...] dan geldt dit wel voor de schrijver van [*De heerser*].¹¹⁵

In dienst van het vaderland

Om *De heerser* te begrijpen, is het belangrijk om door te hebben dat Machiavelli, zoals Van Dooren schijft, ‘hartstochtelijk veel hield van zijn vaderland’. Dit is tussen de regels door te lezen in *De heerser*, maar ook in andere geschriften van Machiavelli komt dit punt naar voren. Zo schrijft hij bijvoorbeeld aan Francesco Vettori: ‘Van mijn vaderland houd ik méér dan van mijn eigen ziel!’¹¹⁶

Als Machiavelli om zich heen kijkt, ziet hij echter dat zijn vaderland (d.w.z. Italië) bloedt:

En als men de blik richt op Italië [...] ziet men dat dit een open land is zonder dijken en zonder enige beveiliging.¹¹⁷

Samen met zijn landgenoten walgt hij van de buitenlandse machthebbers die Italië binnenvallen.¹¹⁸ Tegelijkertijd snapt Machiavelli dat deze buitenlandse invasie te danken is aan de verdeeldheid van het land zelf. Volgens hem ‘heeft verdeeldheid nog nooit iets goeds tot stand gebracht’ en, sterker nog, is het juist de verdeeldheid die ervoor heeft gezorgd dat het grondgebied van de Italianen door buitenlanders is veroverd.¹¹⁹ Machiavelli smacht dan ook naar iemand die de wonden van Italië kan genezen en het land van de ‘barbaarse wreedheden en onbeschaamdheden kan verlossen’.¹²⁰

De enige die in Italië orde op zaken kan stellen, is volgens Machiavelli een Italiaan met een zeer krachtige persoonlijkheid die door krachtig optreden het volk tot vrede en welvaart weet te

¹¹⁴ F. van Dooren, ‘Inleiding’, in: N. Machiavelli, *De heerser*, ed. F. van Dooren (32e ed.), Amsterdam: Atheneaeum - Polak & van Genneep, 2017, p. 36.

¹¹⁵ Idem, p. 11.

¹¹⁶ Idem, p. 39.

¹¹⁷ N. Machiavelli, *De heerser*, ed. F. van Dooren (32e ed.), Amsterdam: Atheneaeum - Polak & van Genneep, 2017, p. 175.

¹¹⁸ Idem, p. 182.

¹¹⁹ Idem, p. 157.

¹²⁰ Idem, p. 179.

brenge¹²¹. Deze heerser streeft uiteindelijk een hoger doel na: ‘het behoud van zijn staat en zijn macht, en daarmee ook het welzijn van zijn burgers’.¹²² De machthebber waar Machiavelli uiteindelijk zijn geld op inzet als bevrijder van Italië is Lorenzo dei Medici, degene aan wie hij *De heerser* heeft opgedragen.¹²³

De sleutel tot *De heerser*

Machiavelli heeft *De heerser*, met de daarin gegeven adviezen hoe een machthebber zijn macht zo duurzaam mogelijk kan maken, geschreven met het doel iemand – in het bijzonder Lorenzo dei Medici – te inspireren en te helpen om Italië te verenigen en te stabiliseren.

Het geheim van *De heerser* kan echter niet zonder sleutel ontraadseld worden. Gelukkig reikt Machiavelli in *De heerser* zelf die sleutel aan:

Maar aangezien het mijn bedoeling is iets te schrijven dat nuttig is voor wie het begrijpt, vind ik het beter om me te houden aan de feitelijke werkelijkheid van de dingen dan aan de gefingeerde voorstelling ervan.¹²⁴

Het geheim van *De heerser* is dus dat het doordringen is van realiteitszin. Dit wordt duidelijk als we de sleutel – die uit twee delen bestaat – analyseren.

Het eerste deel van de sleutel tot het lezen van *De heerser* is dat Machiavelli omwille van de nuttigheid en duidelijkheid van het boek nuances weglaat. Hierbij lijkt hij, in de woorden van Arnon Grunberg, de volgende vuistregel aan te houden: ‘eerst komt de noodzaak, dan de moraliteit’.¹²⁵

Door de noodzakelijkheid vooraf te laten gaan aan de moraliteit, vervalt de nuance ‘hoe de dingen moeten zijn’, waardoor *De heerser* een amoreel werk is. Dit wordt duidelijk in Machiavelli’s visie op politiek handelen. Volgens Machiavelli bestaat politiek handelen vooral in het feit dat er eerst een doel vastgesteld wordt dat iemand wil bereiken; in het geval van de heerser is dit het verenigen van Italië. Daarna moet diegene, uitgaande van de situatie waarin hij zich bevindt, de middelen die naar dat doel leiden tegen elkaar afwegen en in overeenstemming daarmee toepassen.¹²⁶ Deze middelen zijn echter niet per definitie onbruikbaar als ze niet stroken met de moraliteit. Een middel dat moreel slecht is, kan namelijk politiek goed zijn en omgekeerd. Er zijn

¹²¹ Idem, p. 178.

¹²² A. Grunberg, ‘Nawoord: Een bijzondere vorm van waarheidsliefde’, in: N. Machiavelli, *De heerser*, ed. F. van Dooren (32e ed.), Amsterdam: Atheneaeum - Polak & van Gennepe, 2017, p. 201.

¹²³ Machiavelli, N. (2017). Van Dooren F. (Ed.), *De heerser* (32e ed.). Amsterdam: Atheneaeum - Polak & van Gennepe, p. 57, n. 1.

¹²⁴ Idem, p. 130.

¹²⁵ A. Grunberg, ‘Nawoord: Een bijzondere vorm van waarheidsliefde’, in: N. Machiavelli, *De heerser*, ed. F. van Dooren (32e ed.), Amsterdam: Atheneaeum - Polak & van Gennepe, 2017, p. 202.

¹²⁶ N. Machiavelli, *De heerser*, ed. F. van Dooren (32e ed.), Amsterdam: Atheneaeum - Polak & van Gennepe, 2017, p. 175-176.

bijvoorbeeld bepaalde dingen ‘die op deugden lijken maar die je, wanneer je je ernaar richt, de ondergang brengen, terwijl er andere dingen zijn die op ondeugden lijken maar die je, wanneer je je ernaar richt, veiligheid en welzijn blijken te verschaffen’.¹²⁷ Hier geeft hij twee voorbeelden van.

Het eerste voorbeeld dat hij geeft van een “deugdzame ondeugd” is gierigheid. Door gierig te zijn voorkomt de heerser dat hij roofzuchtig is en zijn onderdanen berooft. Omdat gierigheid geen haat met zich meebrengt (in tegenstelling tot roofzuchtigheid, die noodzakelijk wordt als de heerser vrijgevig wil zijn, aangezien hij niet over onbeperkte middelen beschikt), is het voor een heerser beter om gierig te zijn.¹²⁸

De tweede “deugdzame ondeugd” is wreedheid. Volgens Machiavelli kan wreedheid namelijk ook goed gebruikt worden:

Van goede wreedheid (als het slechte ten minste goed genoemd mag worden) kan men spreken wanneer iemand deze plotseling begaat, uit noodzaak zich te handhaven, en niet verder continueert maar omzet in een zo groot mogelijk welzijn voor zijn onderdanen.¹²⁹

Of wreedheid goed of slecht is, hangt af ‘van de vraag of iemand zijn wreedheid goed of slecht gebruikt’.¹³⁰ Wreedheid die rust en orde doet wederkeren is bijvoorbeeld barmhartiger dan een poging wreedheid te ontlopen die ertoe leidt dat men een stad of land te gronde richt. Het hard straffen van een paar burgers is namelijk barmhartiger dan het laten voortbestaan van ‘chaotische toestanden’ die ontaarden in ‘doodslag of plundering’. In het eerste geval worden slechts enkele individuen getroffen, terwijl in het tweede geval het hele volk de dupe is.¹³¹ Machiavelli claimt echter niet dat wreedheid *alleen* goed is: “slecht gebruikt is *dé* wreedheid die, ook al is ze in de aanvangsfase klein, met de tijd eerder toe- dan afneemt”.¹³²

Hoewel Machiavelli de termen deugd en ondeugd gebruikt, moeten we in gedachte blijven houden dat hij geen *morele waarde* toekent aan bepaalde eigenschappen. Hij laat slechts zien dat de begrippen ‘goed’ en ‘slecht’ *situatie afhankelijk* zijn. Volgens Van Dooren maakt Machiavelli in *De heerser* slechts in één geval een morele keuze:

Een daad die enkel en alleen het eigenbelang dient, veroordeelt [Machiavelli] zonder meer, maar een daad die gericht is op het belang van de staat vindt hij te allen tijde gerechtvaardigd.¹³³

¹²⁷ Idem, p. 131.

¹²⁸ Idem, pp. 133-134.

¹²⁹ Idem, p. 99.

¹³⁰ Idem, p. 99.

¹³¹ Idem, p. 135.

¹³² Idem, p. 99.

¹³³ F. van Dooren, ‘Inleiding’, in: N. Machiavelli, *De heerser*, ed. F. van Dooren (32e ed.), Amsterdam: Atheneaeum - Polak & van Gennep, 2017, p. 31.

Het tweede deel van de sleutel tot het lezen van *De heerser* is dat Machiavelli de werkelijkheid niet verfraait. Machiavelli beseft dat adviezen die niet zijn afgestemd op de werkelijkheid verspilde moeite zijn. Hoewel er in *De heerser* hiervan meerdere voorbeelden te vinden zijn, wil ik me hier beperken tot een voorbeeld.

Een voorbeeld van ‘de feitelijke werkelijkheid van de dingen’ die Machiavelli in *De heerser* niet verfraait is het negatieve mensbeeld dat hij heeft. Volgens hem is de mens van nature geneigd tot het kwade; pas door de omstandigheden gedwongen doen mensen het goede.¹³⁴ Zijn pessimistische mensbeeld leidt tot de aanname dat, hoewel hij toegeeft dat het prijzenswaardig is voor een heerser om alle eigenschappen te ‘bezitten die als goed beschouwd worden’, het voor een mens onmogelijk is om alle goede eigenschappen te bezitten of ernaar te leven. Sterker nog, iemand die zich ‘altijd en overal goed betoont, gaat noodzakelijk ten onder te midden van zovelen die niet goed zijn’.¹³⁵ Volgens Machiavelli is deze tendens in de geschiedenis terug te vinden door het feit dat machthebbers die geen belichaming waren van wat wij deugden noemen juist degenen zijn die ‘grote dingen tot stand hebben gebracht’.¹³⁶

Het bijzondere aan dit voorbeeld is dat het laat zien dat Machiavelli aan de ene kant zo graag bij de werkelijkheid wil aansluiten dat hij zijn advies hierop aanpast terwijl hij aan de andere kant laat zien dat hij zich bewust is van het feit dat een andere werkelijkheid een ander advies nodig heeft: ‘Als de mensen allemaal goed waren, zou dit advies niet juist zijn.’¹³⁷

¹³⁴ N. Machiavelli, *De heerser*, ed. F. van Dooren (32e ed.), Amsterdam: Atheneaeum - Polak & van Genneep, 2017, p. 171.

¹³⁵ Idem, pp. 130-131.

¹³⁶ Idem, p. 140.

¹³⁷ Idem, p. 141.

VII CONCLUSIE

Als we *De opvoeding van de christenvorst* en *De heerser* los van een maatschappelijke context lezen, is het gerechtvaardigd te denken dat Erasmus een moralist is en Machiavelli een pessimist. De christenvorst van Erasmus leeft en regeert zo moreel mogelijk en houdt te allen tijde het belang van de staat voor ogen – zelfs als dit persoonlijke offers vraagt – terwijl de heerser van Machiavelli er alles aan doet om zijn eigen macht te vergroten – zelfs als dat betekent dat hij daarvoor een paar onderdanen moet opofferen.

Toch is er een manier om de christenvorst van Erasmus en de heerser van Machiavelli dichter bij elkaar te brengen, door de situatie in overweging te nemen van de vorst aan wie de teksten zijn opgedragen, en op basis daarvan de relevantie van wat Erasmus schrijft en wat Machiavelli schrijft op verschillende manieren te wegen.

Als Erasmus' *De opvoeding van de christenvorst* naast de huidige vrije wereld wordt gelegd, wordt duidelijk dat de idealen die Erasmus naar voren brengt waar het gaat om machthebbers en hun ambtenaren, onderwijs, belastingen, wetten en verdragen grotendeels overeenkomen met de idealen van de huidige vrije wereld op al deze gebieden. Dat maakt Erasmus – met terugwerkende kracht – een *realistische* idealist.

Wanneer we de politieke situatie in Italië rond 1500 in gedachten houden als we *De heerser* van Machiavelli lezen, blijkt de heerser van Machiavelli iemand die – gedwongen door de omstandigheden – op een robuuste manier een eind probeert te maken aan de onstabiele machtsverhoudingen in Italië door het land onder één machthebber te verenigen. De poging van Machiavelli om *De heerser* zo praktisch en realistisch mogelijk te maken, maakt dat het boek doordrongen is van realiteitszin.

Door het meewegen van een maatschappelijke context wordt duidelijk dat de portretschetsen van de christenvorst en de heerser in beide gevallen het resultaat zijn van een realistische kijk op de werkelijkheid. Een werkelijkheid die meerdere kanten heeft: een kant van rust en een kant van onrust, een kant van eenheid en een kant van verdeeldheid, een kant van vrede en een kant van oorlog. Waar voor Erasmus de eerste kant de realiteit is als hij de christenvorst schept, is voor Machiavelli de tweede kant de realiteit als hij de heerser creëert. Hoewel Erasmus en Machiavelli twee verschillende kanten van de werkelijkheid belichten, streven ze naar hetzelfde resultaat: een machthebber die politieke en maatschappelijke rust en welvaart van een land en een volk weet te realiseren.

Hoewel de christenvorst van Erasmus en de heerser van Machiavelli door het meewegen van een maatschappelijke context dichter bij elkaar komen te liggen, blijft er een onderscheid bestaan tussen beiden. Dit onderscheid bestaat in het mensbeeld dat ze naar voren brengen. Welke

maatschappelijke situatie zich ook voordoet, welke middelen ook noodzakelijk zijn voor rust en welvaart, het mensbeeld van Erasmus en Machiavelli lijkt in al deze situaties bij beide auteurs consistent, maar tegelijkertijd heel verschillend te blijven. De aard van de mens verandert namelijk niet samen met een maatschappelijke verandering. Erasmus gaat er in *De opvoeding van de christenvorst* vanuit dat de mens in staat is om zich moreel te gedragen en moreel gezien de juiste keuzes te maken. En dat niet alleen: goed gedrag veroorzaakt een sneeuwbaaleffect. Als iemand zich goed gedraagt, moedigt dat zijn omgeving aan om tevens goed gedrag te vertonen. Machiavelli heeft in *De heerser* een negatiever mensbeeld. Volgens hem is de mens van nature geneigd tot het kwade en wordt hij slechts goed als de omstandigheden hem daartoe dwingen. Daarom is het volgens Machiavelli geoorloofd om niet goed te zijn: de anderen gedragen zich niet moreel, dus hoeft de heerser dat ook niet te doen.

Erasmus en Machiavelli kunnen dus, op basis van hun realistische kijk op de werkelijkheid, dichter bij elkaar worden gebracht dan in eerste instantie lijkt. Andere kanten van de werkelijkheid belichtend, streven beiden namelijk in hun werk naar een heerser die politieke en maatschappelijke stabiliteit voor het land en het volk weet te genereren. Hoewel dit inzicht de werken dichter bij elkaar brengt, blijft er een cruciaal onderscheid bestaan tussen *De opvoeding van de christenvorst* en *De heerser* dat context-onafhankelijk is: het mensbeeld van waaruit beide werken geschreven zijn.

EPILOOG

Door de beperkte ruimte die ik had voor de scriptie, heb ik veel van de aspiraties die ik had niet kunnen uitwerken. Om binnen het maximum aantal woorden te blijven, moesten er echter harde concessies worden gedaan. Voor de volledigheid van het verslag, wil ik toch een selectie noemen van de vragen die mij (nog) terroriseren.

De zaken die ik nog graag zou willen uitzoeken bij Erasmus zijn de volgende. Als het om geweld gaat, is Erasmus dan in elk werk zo definitief tegen? Zijn er andere werken waarin hij geweld wel als oplossing ziet? Hoe zou Erasmus denken over de (politieke) ‘groten der aarde’ van deze tijd (Barack Obama, Donald Trump, Vladimir Poetin, Kim Jung Un, Theresa May, Angela Merkel, Bill Gates, Steve Jobs, Jeffrey Bezos, enzovoort)? Zijn er meer overeenkomsten als het gaat om Erasmus’ visie op onderwijs en het huidige onderwijssysteem? Zijn er meer overeenkomsten als het gaat om Erasmus’ visie op de wetgeving en belastingen en de huidige wetgeving en het huidige belastingsysteem? Op welke manier komt Erasmus terug in moderne verdragen? Komt Erasmus ook terug in kleinere verenigingen?

De zaken die ik nog graag zou willen uitzoeken bij Machiavelli zijn de volgende. Is Machiavelli in alle werken zo amoreel als in *De heerser*? Zijn er andere werken waar zijn politieke visie wel moreel of immoreel is? Hoe zou Machiavelli denken over de (politieke) ‘groten der aarde’ van deze tijd (Barack Obama, Donald Trump, Vladimir Poetin, Kim Jung Un, Theresa May, Angela Merkel, Bill Gates, Steve Jobs, Jeffrey Bezos, enzovoort)? Kunnen we Machiavelli, net als Erasmus, terugzien in onze tijd? Zo ja, hoe? Als Machiavelli uit zou gaan van de situatie in de moderne vrije wereld, welk advies zou hij dan geven?

Dit is een selectie van de vele vragen die nog door mijn hoofd zweven. Het spijt mij dat het woordenaantal van de bachelorthesis mij weerhoudt dit uit te zoeken. Ik heb de aspiratie om het antwoord op deze – en andere – vragen nog bij een volgende gelegenheid te vinden; wellicht in een masterthesis.

LITERATUURLIJST

Dooren, F. van (2017), 'Inleiding', in N. Machiavelli, *De heerser*, ed. F. van Dooren (32e ed.), Amsterdam: Atheneaeum – Polak & van Genneep, pp. 9-53.

Erasmus, D. (2006), *Opvoeding*, ed. J. De Landtsheer en Breij B. (2e ed.). Amsterdam: Atheneaeum - Polak & Van Genneep.

Grunberg, A. (2017), 'Nawoord: Een bijzondere vorm van waarheidsliefde', in N. Machiavelli, *De heerser*, ed. F. van Dooren (32e ed.), Amsterdam: Atheneaeum – Polak & van Genneep, pp. 199-204.

Hellinga, R. (20 mei 2019), 'Oostenrijk vervroegd naar de stembus na schandaal rond FPÖ', in *Trouw*. Geraadpleegd via: <https://beta.trouw.nl/nieuws/oostenrijk-vervroegd-naar-de-stembus-na-schandaal-rond-fpo~b64bd46a/>.

Leijten, J. (13 februari 2018), 'Liegende politici: zij gingen Zijlstra voor', in *NRC*. Geraadpleegd via: <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/02/13/liegende-politici-zij-gingen-zijlstra-voor-a1591905>.

Machiavelli, N. (2017), *De heerser*, ed. F. van Dooren (32e ed.), Amsterdam: Atheneaeum – Polak & van Genneep.

Pijpker, J. (13 februari 2018), 'Zijlstra treedt af als minister om verzonnen ontmoeting met Poetin', in *NRC*. Geraadpleegd via: <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/02/13/zijlstra-treedt-af-als-minister-om-verzonnen-ontmoeting-met-poetin-a1592033>.

Posthumus, N. (16 maart 2018), 'Zuid-Afrika klaagt ex-president Zuma aan voor corruptie', in *Trouw*. Geraadpleegd via: <https://www.trouw.nl/nieuws/zuid-afrika-klaagt-ex-president-zuma-aan-voor-corruptie~bdd64926/>.

Sondermeijer, V. (20 mei 2019), 'Alle FPÖ-ministers stappen uit demissionaire regering Oostenrijk', in *NRC*. Geraadpleegd via: <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/05/20/alle-fpo-ministers-stappen-uit-demissionaire-regering-oostenrijk-a3960891>.

Vermond, B. (december 2018), 'Gezwoeren vijanden', in *Quote*. Geraadpleegd via: <https://advance-lexis-com.eur.idm.oclc.org/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:5V0N-SMG1-JC8V-419D-00000-00&context=1516831>.

De Wever, R. (8 juni 2015), 'Dominee dollar moet en zal een nieuwe privéjet kopen', in *Trouw*. Geraadpleegd via: <https://beta.trouw.nl/nieuws/dominee-dollar-moet-en-zal-een-nieuwe-privéjet-kopen~b6ad53c3/>.